

ECCLESIA ORANS 22 (2005)

Periodica de Scientiis Liturgicis cura Facultatis Sacrae Liturgiae in Pontificio Athenaeo Anselmiano de Urbe.

W numerze pierwszym liturgicznego przeglądu „Ecclesia Orans”, wydawanego trzy razy w roku przez Papieski Instytut Liturgiczny w Rzymie, zamieszczono dwujęzyczną (ang., wł.) notkę edytorską E. Carra, redaktora pisma, który zauważa, że liturgia jest otaczana ostatnio mnogością biurokratycznych przepisów, przypominających żydowską tradycję ustną czy Talmud, które okalały Prawo Izraela barierami ochronnymi. Carr przypomina, że sakramenty, tak jak szabat, zostały ustanowione dla ludzi, a nie odwrotnie, a zatem liturgia winna być na miarę człowieka. Przestrzega

przed przewartościowaniem rubryk, które, choć pożyteczne, zawsze mogą przesłonić to, co trudne do kontrolowania, czyli przeżycie liturgiczne, które często nie zostaje dostatecznie dowartościowane. Jeśli w ciągu ostatnich 40 lat aspekty ceremonialne, w pełnym tego słowa znaczeniu (*ritus et preces*), zostały rozwinięte do perfekcji, przyszedł już czas na skupienie się na aspekcie duchowym, czyli autentycznym przeżyciu misterium obecności Boga i Jego działania w celebracji liturgicznej oraz w każdym uczestniku liturgii. Niezrozumienie tego wymogu już dość zepsuło płodność, a nawet realizację reformy liturgicznej.

Na końcu autor przypomina niedawne wydarzenie pogrzebu papieża Jana Pawła II, które było przykładem dobrej liturgii — kultu w duchu i prawdzie — w której prostota i jednocześnie doniosłość celebracji rodziły w uczestnikach obecnych na Placu św. Piotra oraz w innych miejscach wewnętrzne doświadczenie duchowe łaski i odnowy.

1. Artykuły

1) MIQUEL S. GROS, *Fragment d'une ancienne bénédiction nord-africaine de l'eau baptismale* („Fragment starożytnego północno-afrykańskiego błogosławieństwa wody chrzcielnej”), s. 7–12; jęz. francuski.

W artykule Miquel S. Gros, profesor Wydziału Teologicznego w Barcelonie, omawia tekst błogosławieństwa wody znajdujący się w traktacie *Contra Parmenianum donatistam* z ok. 366 r., autorstwa bpa Optata z Milevi w północnej Afryce.

Po obszernym wprowadzeniu w problematykę (godne podkreślenia jest tu Cyprianowe wyrażenie *mundari et sanctificari*, mające znaczenie kluczowe, poświadczające, że w Kartaginie w połowie III w. ryt błogosławieństwa wody miał dwa istotne cele: oczyszczenie — *mundari* wody jako podległej władzy „pana tego świata”, oraz jej uświęcenie — *sanctificari*, które wodzie udziela Bożej mocy potrzebnej do zmycia grzechów i obdarzenia łaską Bożą przez obecność Ducha Świętego) i przypomnieniu, że, niestety, nie ocalał żaden tekst ewentualnego specjalnego egzorcyzmu nad wodą (*mundari*), autor opisuje zachowany przedziwnie fragment formuły błogosławieństwa wody chrzcielnej (*sanctificari*); mowa o VI rozdziale traktatu *Contra Parmenianum donatistam* (ok. 366 r.) autorstwa biskupa św. Optata (*Optatus Milevitanus* lub *Optatus Afer*) z Milevi (miasto w starożytnej Numidii, na granicy z Mauritanią, aktualnie Mila w Algierii). Jak zastrzega M. Gros, oczywiście fragment ten może być dużo starszy niż dzieło Optata, który mówiąc o występkach donatystów niszczących kościoły i sprzęty katolików, jako nieważnie konsekrowane i wymagające powtórnego obmycia wodą błogosławioną, broni ważności owych konsekracji, cytując m.in. zdania zaczerpnięte z ówczesnej formuły błogosławieństwa wody: *O aqua quae dulcis a Deo creata es, super quam ante ipsius natalem mundi Sanctus Spiritus ferebatur!* (...). Tekst, o którym mowa, nosi znamiona poezji właściwej błogosławieństwom wody, zawiera aluzje staro- i nowotestamentalne. We fragmencie

nie ma epiklezy. Gros zaś przypuszcza, że również w tekście integralnym mogło jej nie być, skoro wyraźne epiklezy weszły w użycie dopiero od Soboru w Konstantynopolu (381 r.). Tekst Optata jest o tyleż bardziej interesujący, że prawdopodobnie jest pierwszym świadkiem błogosławienia wody oczyszczającej, zmieszanej z solą (*aqua salsa*), w Kościołach zachodnich. Niemniej autor wstrzymuje się przed zbyt pochopnym łączeniem zwyczajów dotyczących wody oczyszczającej i wody chrzcielnej, bowiem z reguły ich formuły błogosławieństwa różnią się stylem, a woda oczyszczająca (*aqua lustralis*) nie otrzymywała tak poetyckiej oprawy jak chrzcielna.

2) REINHOLD MALCHEREK, *Liturgie als Geschehen personaler Begegnung. Liturgie-theologische Reflexionen im Licht von „Sacrosanctum Concilium“ und theologischen Entwürfe im Umfeld des II. Vatikanischen Konzils (Fortsetzung)* („Liturgia jako wydarzenie osobistego spotkania. Refleksje liturgiczno-teologiczne w świetle *Sacrosanctum Concilium* i planu teologicznego w kontekście Soboru Watykańskiego II [Kontynuacja]”); s. 13–45; jęz. niemiecki.

Tekst R. Malcherka, kapłana archidiecezji kolońskiej, pracującego nad habilitacją w dziedzinie nauk liturgicznych, jest dalszym ciągiem jego dłuższego artykułu, którego pierwsza część pojawiła się w „Ecclesia Orans” 21 (2004), s. 365–387, gdzie autor zakończył swoją prezentację na pkt. 3 podpunkt „a”: *Liturgie als Begegnung: Altfred Kassing und Ambroos Verheul*, w którym analizuje wkład tych dwóch mnichów benedyktyńskich w teorię „liturgii jako spotkania”

W obecnym numerze R. Malcherek kontynuuje pkt 3 (*Rückblick: Liturgie als Gottesbegegnung im Umfeld der Genese von „Sacrosanctum Concilium“* – „Retrospekcja: liturgia jako spotkanie z Bogiem w kontekście genezy *Sacrosanctum Concilium*) i przechodzi do podpunktu „b”: *Liturgie als Begegnung im Kontext der Beratungen des II. Vatikanischen Konzils* (Liturgia jako „spotkanie” w kontekście obrad Soboru Watykańskiego II).

Autor nawiązuje do wcześniej omówionych teorii Alfrida Kassinga i Ambroosa Verheula na temat liturgii w aspekcie personalnej historii zbawienia, która to wizja miała wpływ na kontekst *Vaticanum II*, będąc także czynnikiem wpływającym na dyskusje nad Konstytucją o liturgii. Tu pojawiają się nazwiska trzech znanych liturgistów, biorących bezpośredni udział w pracach nad tym dokumentem: E.J. Lelling (propagator dialogicznej koncepcji liturgii), A.G. Martimort (charyzmatyczny autor słynnego podręcznika do liturgii *L'Eglise en prière*) i C. Vagaggini (zwolennik soteriologicznej koncepcji liturgii, autor monumentalnego dzieła *Il senso teologico della liturgia*). Na kolejnych stronach następuje szczegółowa analiza dorobku wspomnianych uczonych na polu przygotowywania Konstytucji o liturgii.

Następnie autor podkreśla zarówno soteriologiczne, jak i dialogiczne podłoże kategorii budujących Konstytucję o liturgii, gdzie spotkanie wzajemne Boga i człowieka ma podwójny kierunek: zstępujący od Ojca przez Chrystusa w Duchu Świętym, oraz drugi — odpowiedź człowieka w takimże modelu. Następnie zwraca uwa-

gę na łączność tego modelu z globalnymi perspektywami soborowymi. Wspomina wkład E. Schillebeeckxa w ugruntowanie teologii „spotkania”, „bycia razem z Bogiem i pracowania razem z Nim w jednej rzeczywistej intersubiektywności wiary”, budowania intymnej relacji osobowej.

Na koniec R. Malcherek dokonuje podsumowania, które formułuje w podtytule *Osobowa koncepcja liturgii jako liturgiczno-teologiczny motyw przewodni*, w którym uzasadnia tezę, że od ogłoszenia *Sacrosanctum Concilium* rozumienie liturgii jest bardziej skoncentrowane na pojęciu osoby.

3) MICHAEL G. WITCZAK, DANIEL J. MERZ, *St. Gall Mass Order (II): Ms. Sangallensis 339. Searching for the origins of the "Rhenish Mass Order"* („*Ordo Missae* z Sankt Gallen, część II. Rękopis Sangallensis 339. W poszukiwaniu źródeł «reńskiego *Ordo Missae*»”), s. 47–62, jęz. angielski.

Jest to prezentacja edycji krytycznej tekstu *ordo missae* w rękopisie Sangallensis 339 z I poł. XI w., znalezionym w bibliotece klasztornej w Sankt Gallen w Szwajcarii, należącym do całej rodziny rękopisów z tekstem *ordo missae*, opisanych przez Bonifaasa Luykxa w artykule, który stał się stałym odniesieniem do studiów nad *ordo missae*.

Po opisaniu szczegółów dotyczących wykonania kodeksu, autorzy artykułu analizują kwestie zawartości, pisma, kopisty, reguł skrypturystycznych, skrótów, czcionki oraz wyjaśniają zastosowany aparat krytyczny.

Edycja krytyczna obejmuje tekst znajdujący się w kodeksie na s. 180–188 (przygotowanie do Mszy, modlitwy towarzyszące ubieraniu szat, modlitwy przed ołtarzem, obrzędy pokutne, a następnie lektura Ewangelii, obrzędy ofiarowania i modlitwy towarzyszące obrzędowi Komunii, następnie dalsze części przebłagalne, błogosławieństwa, modlitwy za zmarłych. Nie ma tu tekstu modlitwy eucharystycznej, znajdujemy tylko krótkie teksty ofiarnicze i błogosławieństwa darów, jak np.: *Tunc elevata manu, benedicat utrosque dicens: In nomine domini nostri Iesu Christi, sit signatum, ordinatum, et benedictum, et sanctificatum, hoc sacrificium* (numery 34–35).

4) GIULIO MEIATTINI, *Vie dell'interiorità nell'azione liturgica. Il contributo di Thomas Merton* („Drogi życia wewnętrznego w akcji liturgicznej. Wkład Tomasza Mertona”), s. 63–107; jęz. włoski.

Na początku artykułu G. Meiattini wspomina burzliwe kontrowersje z początku XX w. między modelami życia wewnętrznego, opartymi na duchowości przede wszystkim ignacjańskiej, a także karmelitańskiej, a „zabierającymi głos” modelami liturgicznymi, kiedy to M. Festugière OSB dyskutował z przedstawicielami „teologii ascetycznej i mistycznej”, co zaowocowało najogólniej mówiąc ukuciem słynnej pary terminologicznej: duchowość obiektywna i subiektywna. Napięcie między tymi dwoma kierunkami było podtrzymywane przez nie tylko rosnący w siłę ruch liturgiczny, ale również rozwój dziedzin ściśle dotyczących życia duchowego (w latach

1911–1931 w seminariach i instytutach teologicznych zakładano z zalecenia papieża katedry ascetyki i mistyki), co wraz z powstawaniem nowych czasopism było sygnałem rodzenia się nowej dyscypliny, jaką stała się „teologia duchowości”. Niestety, jak stwierdza autor, obydwa nurty — odrodzenia liturgicznego i pogłębienia duchowego — pozostały w tym czasie prawie kompletnie wzajemnie obojętne na siebie, zatrzymując się na kilku intuicyjnych stwierdzeniach wielkich teologów liturgii, jak Guardini, Casel czy Vagaggini, i nie dochodząc do prawdziwej osmozy, co przynosiło zawsze wielkie zagrożenie dla właściwego rozumienia liturgii.

Meiattini próbuje w dalszym ciągu swojego tekstu ukazać niezwykle rolę, jaką w tej sytuacji rozdziału liturgii i duchowości odegrał Thomas Merton, którego pisma już od pierwszych lat klasztornych wyrażały pragnienie pojednania liturgii, mistyki, teologii, czyli pragnienie syntezy dwóch rozdartych nurtów. Przytaczając fragmenty dzieł Mertona (m.in. *Znak Jonasza, Góra siedmiu, La montagna delle sette balze, Diario secolare, Il coraggio della verità*), autor analizuje doświadczenie liturgiczne Mertona w kluczu kontemplacji i mistyki oraz koncepcji prawdy jako motywu przewodniego jego pism. Pojęcia „misterium Chrystusa”, „osoba Chrystusa”, „tożsamość” spotykają się w myśleniu Mertona właśnie w koncepcji liturgii. Podobnie ma się z terminami „oświecenie”, „przebudzenie”, mającymi silny kontekst sakramentalny u Mertona.

Pytając o kontemplację „poza” czy „wewnątrz” celebracji, autor śledzi tok myślenia Mertona, który wielokrotnie bronił kontemplacji wewnątrz liturgii, nawet jeśli nie brakuje u niego tekstów przenoszących kontemplację poza celebrację. Problematyczne zaś jest samo rozumienie słowa „kontemplacja”, często przeciwstawiana działaniu, co próbuje autor rozjaśnić w wywodzie o liturgii jako „centrum koordynującym kontemplację czynną”

W podsumowaniu autor dokonuje krótkiej identyfikacji stanowiska Mertona w dyskusji z autorytetami teologii i filozofii XX w., jak: Bouyer, Maritain czy Vagaggini.

5) GIOVANNI CAPUTA, *La grazia dello Spirito Santo nei sacramenti dell'iniziazione secondo San Beda* („Łaska Ducha Świętego w sakramentach inicjacji według Bedy Czcigodnego”), s. 137–158; jęz. włoski.

Wychodząc od pism Bedy Czcigodnego (672–735), który wielokrotnie mówi o inicjacji chrześcijańskiej celebrowanej w święto Paschy czy Pięćdziesiątnicy, autor chce umiejscowić swoje rozważania w perspektywie nie tyle historycznej, co teologicznej. Pyta się: „W jakich znakach i gestach symbolicznych, według Bedy, dokonuje się nadanie daru Ducha Świętego; co szczególnego odróżnia bierzmowanie i co wnosi ono w świat rytów inicjacji chrześcijańskiej?” Analizując kolejno zagadnienia działania Ducha Świętego w chrzcie (oczyszczenie, odrodzenie, namaszczenie krzyżmem), G. Caputa zwraca uwagę na paraklityczny charakter słowa *christus* używany przez Bedę wielokrotnie nie tylko w odniesieniu do Jezusa, ale specjalnie

związany z chrztem chrześcijan, który u Bedy jest jedną czynnością sprawowaną w dwóch momentach (obmycie i namaszczenie); z kolei w rycie nałożenia ręki i naznaczenia opisywanym przez Bedę widzimy świadectwo ministerialnej struktury rytu, te dwa ostatnie gesty bowiem należą do biskupa, który przejmuje od prezbitera przewodniczenie akcji liturgicznej. To biskup przekazuje ochrzczonej siedmiorakie dary Ducha. Autor przedstawia również istotny dla Bedy kontekst eucharystyczny sakramentu inicjacji, przypominając, że gest nałożenia ręki oraz epikleza mszalna są u niego ze sobą ściśle powiązane teologicznie, zatem konsekracja kapłańska całego ludu chrześcijańskiego (*ordo nostrae in Christo consecrationis*) sprawia, że aktywnie składa on ofiarę Eucharystii i dynamicznie przeżywa swoje namaszczenie Duchem. Dzieje się to nie tylko w sercu, ale wypływa na zewnątrz w czynach, w których chrześcijanie dojrzałe „bronią” znaku krzyża, którym zostały naznaczone ich czoła.

- 6) MAXWELL E. JOHNSON, *The Problem of Creedal Formulae in „Traditio Apostolica” 21:12-18* („Zagadnienie formuły wyznania wiary w Tradycji Apostolskiej 21,12-18), s. 159–175; jęz. angielski.

Autor, wykładowca studiów liturgicznych na Uniwersytecie *Notre Dame* w USA oraz pastor Kościoła ewangelicko-luterańskiego, w odpowiedzi na krytykę ze strony Alistaira Stewart-Stykesa, podejmuje kwestię interpretacji tekstów 21-szego rozdziału *Tradycji Apostolskiej*, gdzie potrójnemu zanurzeniu towarzyszą formuły pytań i odpowiedzi chrzcielnych. Problematyka koncentruje się na dwóch stwierdzeniach, które we wcześniejszej pracy Johnsona zaatakował A. Stewart-Styke: (1) wyznanie wiary chrzcielne w łacińskiej wersji *Tradycji Apostolskiej* nie jest autentycznym tekstem apostołskim, a jedynie jego przeróbką dokonaną w momencie tłumaczenia *Tradycji Apostolskiej* z greckiego na łacinę; (2) krótsza formuła chrzcielna z *Gelasianum* mogła zachować te oryginalne teksty apostołskie. Autor broni swojej wcześniejszej pozycji przeciwko krytycznym zarzutom i opiera swą argumentację na szczegółowej analizie porównawczej tekstów *Tradycji Apostolskiej* i *Credo* apostołskiego z *Veronense*, oraz fragmentów z *Canonu Hipolita* i *Testamentum Domini*, a także tekstów etiopskich i arabskich.

- 7) JACQUES-MARIE GUILMARD, *Dom Guéranger et la restauration du chant liturgique* („Dom Guéranger i odnowa śpiewu liturgicznego”), s. 177–197; jęz. francuski.

J.-M. Guilmard, mnich benedyktyński z Solesmes studiujący historię repertuaru gregoriańskiego, przedstawia syntezę dzieła Dom Guérangera w kontekście przygnębiającego stanu śpiewu liturgicznego w połowie XIX w. Po przedstawieniu w kilku punktach historii jego upadku (po pierwsze, sam chorał gregoriański się zdegenerował przez deformacje melodii i rytmu, przez słabość wykonań, akompaniament orkiestrowy, wreszcie przez mnożenie nowych neogallikańskich kompozycji; po drugie, tekst zszedł na drugi plan; po trzecie, relacja do akcji liturgicznej — nie

tylko zgubny podział na czynności modlącego się kapłana i koncertujących śpiewaków, ale także detronizacja śpiewu gregoriańskiego przez wielką muzykę symfoniczną wykonywaną w kościołach), autor prezentuje postać Dom Guérangera. Po prezentacji kontekstu historycznego Francji XIX w. śledzimy rozwój działalności Guérangera od decyzji restauracji zakonu benedyktyńskiego, zakupu klasztoru w Solesmes i powrotu do tradycji śpiewania chóralnego, poprzez reformę sposobu śpiewania, inaugurację studiów nad chorałem gregoriańskim, powrót do manuskryptów, aż po pierwsze edycje ksiąg chorałowych. Autor przypomina, że ogromnie istotnym wydarzeniem tego okresu historii liturgii był powrót diecezji francuskich do rytu rzymskiego. W drugiej części artykułu J.-M. Guilmard przedstawia teorię Dom Guérangera na temat miejsca chorału w liturgii, z podkreśleniem aspektu mistycznego tego śpiewu, który wyraża poezję wyływającą z namaszczenia pochodzącego od Ducha Świętego, głównego „autora” liturgii (tu podkreśla się wpływ św. Gertrudy na duchowość Guérangera). Na koniec czytelnik znajduje podsumowanie roli tego reformatora śpiewu w kontekście ruchu liturgicznego, a także wybór obszernych cytatów Guérangera na temat śpiewu liturgicznego (*florilegium*).

8) GIUSEPPE MIDILLI, *Il rito carmelitano. Status quaestionis* („Ryt karmelitański. Status quaestionis”), s. 199–208; jęz. włoski.

Autor, wykładowca duszpasterstwa liturgicznego w Papieskim Instytucie Liturgicznym w Rzymie, przedstawia w sposób syntetyczny zestaw narzędzi naukowych, poprzez które można zgłębić studium liturgii karmelitańskiej, a zatem mamy do czynienia z kompendium wyników osiągniętych do dnia dzisiejszego w badaniach nad tą kwestią. Najpierw autor analizuje stan badań tej liturgii od XIX w. aż do *Vaticanium II*, z dorobkiem m.in. B. Zimmemanna (przegląd reform *sanctorale, missale* i *breviarium* zakonu), G. Wesselsa (analiza starożytnego rytu), A. Forcadella (odniesienie do liturgii jerozolimskiej za Zimmermannem). W przeciągu tej prezentacji czytelnik może zapoznać się w panoramicznym przeglądzie z najstarszymi księgami liturgicznymi zakonu karmelitańskiego, sięgającymi XIII w. W kolejnej części autor dokonuje przeglądu ważnych inicjatyw po Soborze Watykańskim II (m.in. obrona rytu karmelitańskiego na Kapitule Generalnej w 1965 r., decyzja o jego reformie w 1968 r., wreszcie o jego zniesieniu w 1972 r.). Na koniec G. Midilli wyraża nadzieję, że to, co było trudne do obronienia w latach 70 dwudziestego stulecia, mając do dyspozycji wyłącznie intuicyjne argumenty tęsknoty za własnym rytym, obecnie może znaleźć oparcie w nowoczesnych argumentach nauk liturgicznych, które już tak łatwo nie dają się ponieść tendencjom unifikacyjnym. Artykuł kończy podstawowa bibliografia przedmiotu.

9) HANS PETER NEUHEUSER, *Der Beitrag der Liturgiewissenschaft zur Mediävistik* („Wkład nauk liturgicznych do mediewistyki”), s. 209–234; jęz. niemiecki.

H.P. Neuheuser, specjalista od mediewistyki (studiował teologię katolicką, liturgię, historię sztuki i bibliotekoznawstwo w Kolonii i Bonn), w obszernym studium

(rozłożonym na dwa zeszyty „Ecclesia Orans”) przedstawia szereg zagadnień obejmujących obecność problematyki liturgicznej w studiach nad średniowieczem.

Najpierw analizuje organiczną łączność współczesnej liturgiki z tradycją uczonych teologów od VI do XV w., których długi listę przedstawia na trzech stronach artykułu, zauważając, że po raz pierwszy słowo *Liturgica* pojawiło się drukiem w publikacji Geoga Cassandera z 1558 r.; przypomina również wkład kolejnych „liturgistów”, zwłaszcza z XVIII w. (jak Tomasi, Muratori czy Marténe) w budowanie współczesnej liturgiki. W kolejnej części artykułu Nueheuser przedstawia panoramicznie szczegółową analizę historyczną obecności liturgii w realiach średniowiecznych, w dyspucie akademickiej, w budowaniu teologii dogmatycznej, egzegetycznej, homiletycznej, prawa kanonicznego, a także dziedzin pozateologicznych (historii, literatury, językoznawstwa, architektury).

10) GABRIELE ORLANDO, *Architetti di chiese* („Architekci kościołów”), [na podstawie książki C. Valenziano], s. 235–244 [Nota]; jęz. włoski.

Autor, członek cechu architektów prowincji Pescara i profesjonalista zajmujący się głównie restrukturyzacją i wyposażeniem wnętrz, przedstawia nowe wydanie książki C. Valenziano, które według niego nie jest zwyczajnie drugim wydaniem, ale owocem dojrzewania idei i rozwoju autora, nowym i pełniejszym podejściem do problematyki architektury w kontekście liturgii. Potwierdza intuicję prof. Valenziano, że nie ma architektury liturgicznej, jest architektura dla liturgii, gdzie to „dla” oznacza zarówno motyw, jak i cel sztuki architektonicznej. Z kolei podejmuje problem samoświadomości architektów mających problem z wejściem w globalne przesłanie *Vaticanum II*. W błyskotliwym stylu Orlando przedstawia przewrót w myśleniu architektonicznym, którego domaga się liturgia, gdzie ołtarz, ambona czy chrzcielnica nie są już „wyposażeniem” kościołów, ale ich sensem i racją bytu (przytacza m.in. przykład kościołów „bez opakowania” na Sycylii czy w Dalmacji). W kolejnych punktach Orlando analizuje destrukcyjne zjawisko „nowego ikonoklazmu”, którego ofiarą stały się nowe kościoły.

W artykule trudno się zorientować, na ile wypowiedane poglądy należą do prof. Valenziano i znajdują się w omawianej książce, a na ile są własnością G. Orlando, który chwilami w stylu profetycznym i dość zuchwałym przestrzega np. pasterzy wspólnot przed nieprzemyślanym „okradaniem” wspólnoty z jej dóbr poprzez niewłaściwą modyfikację przestrzeni liturgicznej i jej architektury; oprócz satysfakcji z ciekawej lektury pozostaje także wrażenie, że czytelnik ma do czynienia z niezależnym artykułem zainspirowanym książką Valenziano.

We wnioskach ogólnych autor słusznie podkreśla, iż zgodnie z podstawami, które kładzie prof. Valenziano, trzeba nie tyle budować arcydzieła już od zaraz, co cierpliwie i nieustępliwie nabywać nową mentalność, nowy horyzont twórczy, który pozwoli raczej wnikać w ducha arcydzieła, zamiast je biednie imitować.

- 11) HANS PETER NEUHEUSER, *Der Beitrag der Liturgiewissenschaft zur Mediävistik (Fortsetzung)* („Wkład nauk liturgicznych do mediewistyki, c.d.”), s. 265–293; jęz. niemiecki.

Autor, po analizie obecności elementów liturgicznych w rozmaitych przejawach twórczości średniowiecza (por. wyżej zeszyt 2), przechodzi do szczegółowego przedstawienia pierwiastka liturgiki w obrębie mediewistyki, poruszając takie kwestie, jak: relacje kalendarza kościelnego ze świeckim, rola ksiąg liturgicznych jako bezpośrednich źródeł poznawczych, zależności między działalnością produkcyjną sprzętów sakralnych oraz nie związanych z liturgią (metalurgia, produkcja tekstylna), wpływ kwestii komunikacyjno-psychologicznych w liturgii na paralelne dziedziny społecznego życia pozakościelnego, ale także łączność liturgii z teologią (nie tylko z historią powszechną). Wreszcie Neuheuser z niezwykłą skrupulatnością omawia historyczne perspektywy nowoczesnej liturgiki i ukazuje procesy historyczne (od późnego średniowiecza aż do XIX i XX w.) wewnątrz tej gałęzi wiedzy jako czynnik kształtujący jej dzisiejsze horyzonty; analizuje również dwudziestowieczny zwrot soborowy w tej dziedzinie, wraz z największymi nazwiskami tego okresu. Zadaje jednocześnie szereg pytań o związki liturgii współczesnej ze średniowieczną jako ukazanie horyzontu zainteresowań badań nad historią liturgii. Na koniec autor próbuje zweryfikować realny wkład badań nad historią liturgii z punktu widzenia mediewistyki, wyróżniając szereg dziedzin tematycznych, m.in. pojęć filozoficznych ukształtowanych w obrębie liturgii (jak pamiętka, ofiara, transcendencja i in.), przydatnych szczególnie w badaniach humanistycznych.

- 12) DOMINIC E. SERRA, *Baptism: Birth in the Spirit or Dying with Christ* („Chrzest: narodziny w Duchu czy śmierć z Chrystusem”), s. 295–314; jęz. angielski.

Autor, wykładowca liturgii *The Catholic University of America* w Waszyngtonie (Kalifornia), przedstawia nader interesującą konfrontację tradycyjnego (właściwie: nieuzasadnionego) podziału w rozumieniu chrztu na Wschodzie i Zachodzie chrześcijaństwa ze spostrzeżeniami opartymi na źródłach liturgii rzymskiej. Istotnie czasem przeciwstawia się wizję Wschodu (chrzest jako nowe narodzenie, związany silnie z teologią J 3 oraz kontekstem chrztu Chrystusa w Jordanie) i Zachodu (optyka teologii Pawłowej z Rz 6, kontekst paschalny, śmierci i zmartwychwstania Jezusa). Ten podział, zdaniem D. Serry, nie mieści się w tekstach liturgicznych, które również w liturgii rzymskiej (*Gelasianum Vetus*) są jakby zupełnie „niepaschalne” i raczej skoncentrowane na koncepcji nowych narodzin. Taka koegzystencja niepaschalnych tekstów ze ściśle paschalnym kontekstem celebracyjnym (Wigilia Paschalna jako centrum chrzcielne) musi być dla badaczy liturgii rzymskiej zaskakująca. Jednak Serra zastrzega, że byłoby nieroztropne twierdzić, że teksty rzymskie, nie rozwijając teologii Pawłowej z Rz 6, są oparte na alternatywnym fragmencie J 3; bowiem owego „nowego narodzenia” nie powinno się zbyt prędko utożsamiać z ideą J 3. Jego zdaniem — przeciwnie: oba wcześniejsze obrazy prowadzą do jeszcze innego tekstu (Tt 3), gdzie

chrzest nabywa ewidentnie podłoża eschatologicznego. Właśnie to podłoże okazuje się fundamentem dla późniejszych (!) interpretacji chrztu czy jako nowego narodzenia, czy też śmierci paschalnej. Analizując fragmenty *Tradycji Apostolskiej* i późniejsze źródła liturgiczne, wykazuje, że tym, co zestawiło na Zachodzie celebrację chrztu z Paschą, nie jest mistycyzm śmierci z Rz 6, ale właśnie eschatologiczne znaczenie obydwu idei: chrztu i paschy (podkreślając, że — kuriozalnie — liturgia rzymska aż do reformy Mszалу z 1969 r. nigdy nie używała tekstu Rz 6 do liturgii chrztu, posługując się natomiast zawsze tekstem Kol 3,1-4, wybitnie eschatologicznym).

13) MARCELLO PARADISO, *La liturgia in H.U. von Balthasar* („Liturgia u H.U. von Balthasara”), s. 315–337; jęz. włoski.

Choć w ogromnej twórczości Balthasara nie ma odrębnej pozycji specjalnie dyktowanej liturgii, niemniej zawartość jego wywodów nie mogła ignorować myśli liturgicznej. M. Paradiso, wykładowca teologii fundamentalnej w Instytucie Teologicznym *Abruzzese-Molisano* w Chieti, przegląda twórczość Balthasara właśnie pod tym kątem, nie próbując jednakże stworzyć „nowego, liturgicznego” Balthasara przez zespolenie elementów, które oryginalnie nie były pomyślane jako integralne. Poszukuje więc odniesień do liturgii w kolejnych jego pracach: *Gloria. Una estetica teologica*, *Sponsa Verbi*, *Liturgia cosmica*, *Teodrammatica*, *Verbum Caro*, *Teologica*, *Nuovi punti fermi*, *Chi è il cristiano*, *Piccola guida per i cristiani*, także dwa tomy homilii *Luce della Parola*. W ten sposób wyodrębnia tematy odnoszące się do liturgii, formułując je w następujących punktach: (a) natura liturgii (wymiar wychowawczy, zbawczy, uświęcający, modlitewny, biblijny, tradycyjny, transcendentalny); (b) liturgia — słowo Boga a słowo człowieka (kwestie filozofii języka, ciszy, funkcji słowa, posługi słowa, obecności Boga w słowie); (c) godność liturgii (liturgia jako przestrzeń przywracająca pierwotną godność ludzką, uzdrawiająca chwałę oddawaną przez człowieka Bogu; kwestie aktywnego i godnego uczestnictwa Ludu Bożego; piękno liturgii; relacje między modlitwą osobistą a wspólnotową); (d) reforma liturgiczna (jako dotknięcie „centralnego nerwu Kościoła”, który oddziałuje na wszystkie jego członki; jako powrót do tego, co istotne w liturgii; także problem buntu tradycjonalistów).

14) PHILIPPE BERNARD, *Comment doit-on développer l'incipit des clauses des préfaces, dans le „Sacramentaire Léonien”?* („Jak powinno się rozwiązywać incipity klauzul prefacji w *Sakramentarzu Leoniańskim*?”), s. 339–360; jęz. francuski.

Autor (profesor historii średniowiecznej na Uniwersytecie Prowansalskim, specjalista kultu chrześcijańskiego późnej starożytności, autor pracy *Od śpiewu rzymskiego do śpiewu gregoriańskiego*), przypomina kłopot przy interpretacji formuł zakończenia prefacji wyrażonych krótkim *Per*, które nie zawsze oznacza przejście do *Sanctus* („przez Chrystusa Pana naszego; przez którego twój majestat wychwalają anioły [...] śpiewając: *Sanctus!*”), ale może być też przejściem od razu do modlitwy konsekracyjnej bez *Sanctus* („przez «Jezusa Chrystusa ...» przez którego prosimy...”).

Dokonując ciekawego przeglądu i zestawień wielu źródeł (palimpsest Sakramentarza Galijskiego z Monachium BSB lat. 14429, palimpsest Sakramentarza Galijskiego z Mediolanu M 12 Sup., fragment De Bruyne z VIII w., *Missale Gothicum*, *Missale Gallicanum Vetus*, *Gelasianum Vetus*, *Gregorianum*, wreszcie tytułowy Sakramentarz Leoniański czyli *Veronense*), autor podtrzymuje tezę, że formuła *Per* raczej implikuje klasyczne rozwinięcie w kierunku *Sanctus* i że nie ma przekonujących dowodów na to, że Sakramentarz Leoniański konserwuje pod owymi formułami stan liturgii z okresu przed wprowadzeniem *Sanctus* w I poł. VI w.

15) MARK M. MROZOWICH, *Akathistos and Kontakia. Structure, Principles, Guidelines* („Akatyst i kondakiony. Struktura, zasady, linie przewodnie”), s. 361–374; jęz. angielski.

Autor, wykładowca liturgii *The Catholic University of America* (Waszyngton), przedstawia syntetyczny wykład na temat konstytucyjnego elementu hymnu ku czci Bogarodzicy (*Akatyst*), który zakorzeniony w liturgicznej tradycji bizantyjskiej, zdobył sobie niezwykłą popularność w wielu krajach, a także jest naśladowany w nowoczesnej twórczości religijnej. *Akatyst* należy do gatunku zwanego *kondakionem*, co jest technicznym terminem na oznaczenie swoistej „śpiewanej homilii”. Artykuł Mrozowicha w zamierzeniu jest wkładem nie tyle do studium *Akatystu*, który cieszy się wartościowymi opracowaniami, co do zrozumienia ogólnej struktury *kondakionu*, w celu wyjaśnienia i ustalenia zasad i linii przewodnich wartych przestrzegania przy nowych kompozycjach (autor ubolewa nad faktem, iż kompozytorzy często tworzą imitacje *Akatystu* nie znając tego fundamentu, jakim jest rodzaj literacki *kondakionu*). W swoim wywodzie zatem analizuje znaczenie, etymologię i historię tego gatunku, reguły kompozycyjne stosowane od starożytności, łączność z innymi gatunkami liturgicznymi, jak *troparia* czy *oikos*. W greckich przykładach analizuje figury poetyckie i retoryczne obecne w tej poezji, na które również tłumacze powinni być baczni (np. *akrostych* oznaczony już w tytule). Z kolei Mrozowich próbuje odpowiedzieć na pytanie, dlaczego tylko jeden specyficzny *kondakion* otrzymał tytuł *Akatystu* (przypominając znaczenie tego terminu jako „nie siedzący”) i analizuje termin *akatyst*, a następnie także strukturę *kondakionów* o świętych, wyróżniając 4 elementy strukturalne: *proemia*, *oikoi*, akrostych i refren. W podsumowaniu dodaje, że dzisiejsza twórczość hymnograficzna, obecna także w setkach witryn internetowych, nie powinna ignorować i lekceważyć tego gatunku liturgicznego, jakim jest *kondakion*.

2. Recenzje

W dziale *Recenzje* pierwszego numeru (s. 109–125) omówione są następujące pozycje:

1) CRISPINO VALENZIANO, *La riforma del Concilio. Cronaca teologia arte* (Studi e Ricerche di Liturgia), Edizioni Dehoniane, Bologna 2004, ss. 179; autorem recenzji jest Jean-Marie Pommarès.

- 2) FELIX MARIA AROCENA SOLANO, *Las preces de la „Liturgia horarum”*; *una aproximación teológico-litúrgica a los formularios pascuales* (Monumenta Studia Instrumenta Litúrgica 29), Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2003, ss. XVI+521; autorem recenzji jest Jean-Marie Pommarès.
- 3) MAURIZIO BARBA, *Il Messale Romano. Tradizione e progresso nella terza edizione tipica* (Monumenta Studia Instrumenta Litúrgica 34), Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2004, ss. VI+488; autorem recenzji jest Matias Augé.
- 4) PAMELA JACKSON, *An Abundance of Graces: Reflections on „Sacrosanctum Concilium”* (Hillenbrand Books), Liturgy Training Publications, Chicago/Mundelein IL 2004, ss. VII+180; autorem recenzji jest Patrick Regan.
- 5) *Languages of Worship / El lenguaje de la liturgia*, RAÚL GOMEZ (wyd.), Liturgy Training Publications, Chicago 2004, ss. 86; autorem recenzji jest Mark R. Francis.
- 6) SALVATORE ESPOSITO, *I tre giorni santi. Commento litúrgico-pastorale* (Vivere la Liturgia 38), Paoline, Milano 2003, ss. 174; autorem recenzji jest Maurizio Barba.
- 7) CLEMENS ENGLING, *Unbequem und ungewöhnlich. Anna Katharina Emmerick — historisch und theologisch neu entdeckt*, Echter, Würzburg 2005, ss. 352; autorem recenzji jest Elmar Salmann;
- 8) *Dem Konzil voraus. Liturgie im Bistum Münster auf dem Weg zum II. Vatikanum*, KLEMENS RICHTER, THOMAS STERNBERG (wyd.), Dialog-Verlag, Münster 2004, ss. 195; autorem recenzji jest Elmar Salmann.
- 9) LEANDRO NAVARRA, *Ildefonso di Toledo*, Bulzoni Editore, Roma 2003, ss. 150, ISBN 88-8319-831-X; autorem recenzji jest Alfredo Simón.
- 10) PETER CABAN, *Dejiny litúrgickej hudby [The History of Liturgical Music]*, Xaver (Seminár sv. Františka Xaverského), Banská Bystrica–Badin 2005 [*Slovak with English Summary*]; autorką recenzji jest Linda Fabova.

W drugim numerze zamieszczono kolejne recenzje (s. 245–258):

- 1) *L'edificio cristiano. Architettura e liturgia*, VIRGINIO SANSON (wyd.), (Quaderni di Rivista Litúrgica 5), Edizioni Messaggero, Padova 2004; autor recenzji — Gabriele Orlando.
- 2) ANDREAS PFISTERER, *Cantilena romana. Untersuchungen zur Überlieferung des gregorianischen Chorals* (Beiträge zur Geschichte der Kirchenmusik 11), Schöningh, Paderborn 2002; autor recenzji — Marius Linnenborn.
- 3) GIUSEPPE SOVERNIGO, *Il celebrante, fedele o presidente. Dinamiche personali e partecipazione* (Caro Salutis Cardo, Sussidi 5), Edizioni Messaggero – Abbazia di Santa Giustina, Padova 2002; autor recenzji — Giuseppe Midilli.
- 4) MICHAEL DRUMM, TOM GUNNING, *A Sacramental People 2: Healing and Vocation*, The Columbia Press, Blackrock 2000; autor recenzji — Patrick Regan.
- 5) JUSTIN RIGALI, *I Call You Friends. The Priesthood: Merciful Love*, Liturgy Training Publications, Chicago 2004; autor recenzji — Jean-Marie Pommarès.

- 6) ROBERT F. TAFT, *A partire dalla liturgia. Perché è la liturgia che fa la Chiesa*, tł. Sara Staffuzza, Centro Aletti (Pontificio Istituto Orientale) – Lipa Edizioni, Roma 2004; autor recenzji — Jean-Marie Pommarès.
- 7) MICHAEL DRUMM, *Passage to Pasch, Revisiting the Catholic Sacraments*, The Columbia Press, Blackrock 1998; autor recenzji — Gregory Collins.
- 8) DEMETRIOS BATHRELLOS, *The Byzantine Christ, Person, Nature and Will in the Christology of Saint Maximus the Confessor* (Oxford Early Christian Studies), Oxford University Press, Oxford 2004; autor recenzji — Gregory Collins.
- 9) JOHN R. WALSH, THOMAS BRADLEY, *A History of the Irish Church, 400–700 AD*, The Columbia Press, Blackrock 2003; autor recenzji — Gregory Collins.

Trzeci numer zamiera recenzje następujących pozycji (s. 375–388):

- 1) GREGORY W. WOOLFENDEN, *Daily Liturgical Prayer. Origins and Theology* (Liturgy, Worship and Society), Ashgate, Aldershot UK–Burlington VT 2004; autor recenzji — Eduardo López-Tello García.
- 2) ENZO PETROLINO, *Sacrosanctum Concilium. Testimonianze e interviste ai protagonisti di ieri e di oggi* (Studi Religiosi), Edizioni Messaggero di Sant'Antonio, Padova 2005; autor recenzji — Jean Marie Pommares.
- 3) *The Mystery of Faith, Reflections on the Encyclical Ecclesia de Eucharistia*, JAMES MCENVOY, MAURICE HOGAN (wyd.), Columbia Press, Blackrock 2005; autor recenzji — Jean Marie Pommares.
- 4) GIUSEPPE FERRARO, *Ministri di salvezza. Per una teologia del ministero ordinato a partire dall'esegesi delle preghiere d'ordinazione* (Sintesi e Proposte 26), Centro Studi Ammarata, San Cataldo — Edizioni Lussografica, Caltanissetta 2003; autor recenzji — Maurizio Barba.
- 5) FRANCESC-XAVIER PARÉS I SALTOR, *L'Ordinari d'Urgell de 1536* (Collectània Sant Pacià 74), Facultat de teologia de Catalunya, Barcelona – Societat cultural urgellitana, La Seu d'Urgell 2002; autor recenzji — Gabriel Ramis.
- 6) *Liturgieform, eine bleibende Aufgabe. 40 Jahre Konzilskonstitution über die heilige Liturgie*, KLEMENS RICHTER, THOMAS STERNBERG (wyd.), Aschendorff, Münster 2004; autor recenzji — Markus Tymister.
- 7) MAXWELL E. JOHNSON, *Worship: Rites, Feasts, and Reflections*, Pastoral Press, Portland OR 2004; autor recenzji — Patrick Regan.

W dziale *Notiziario* (ang., wł.) każdego numeru podano krótką kronikę wydarzeń w Papieskim Instytucie Liturgicznym (studenci, nominacje, seminaria naukowe, informacje na temat obron doktorskich, uroczystości, wydarzenia kulturalne). Na końcu ostatniego zeszytu znajdują się indeksy: nazw własnych, manuskryptów, źródeł liturgicznych, fragmentów euchologicznych oraz spis wszystkich artykułów za 2005 r.